

Melodie van de tijd

Een studie naar discontinuïteit in het
tijdsbegrip van Henri Bergson

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Wijsbegeerte

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de rector magnificus prof. dr. Th.L.M. Engelen,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op vrijdag 7 november 2014
om 14.30 uur precies

door

Nicolaas Marsman
geboren op 4 juli 1953
te Leeuwarden

Promotoren:

Prof. dr. M.J.J. Karskens

Prof. dr. L.M. Huijer (Erasmus Universiteit Rotterdam, Lector
Haagse Hogeschool)

Manuscriptcommissie:

Prof. dr. G.J. van der Heiden

Prof. dr. R.W. Boomkens (Universiteit van Amsterdam)

Dr. C. Leijenhorst

Voorwoord

Mijn keuze voor het onderwerp van dit proefschrift is ingewikkeld en leent zich nauwelijks voor een voorwoord. Ik noem daarom een paar aanzetten die tot de start van deze studie hebben geleid. Al sinds mijn studie eind jaren zeventig begin jaren tachtig ben ik gefascineerd door de intuïtieve indruk dat de tijd of de tijdgeest kan kantelen. Het is de ervaring of het bewustzijn in een ander tijdsgewricht te zijn beland. De nieuwe historische periode of tijdgeest heeft weliswaar nog geen naam, maar er is wel het gevoel dat het niet meer is zoals het was. Er is sprake van omslag, breuk, crisis of discontinuïteit. Het is een notie die in de filosofie in verschillende gedaantes steeds terugkeert.

Begin jaren tachtig las ik de bundel *Stichworte zur 'Geistige Situation der Zeit'*, waarvan Jürgen Habermas de reactie voerde. Diverse auteurs onder wie Oskar Negt leverden in dit boek cultuurkritiek op de epochale crisis van de moderniteit, in het bijzonder in Duitsland. De titel van de bundel was ontleend aan een boek van Karl Jaspers *Die geistige Situation der Zeit* dat in de zomer van 1932 is geschreven. Het is een diagnose van het toenmalige tijdsgewricht vanuit een existentieel perspectief. Met de melodie van de tijd is het begin jaren dertig niet in orde. Het is - net als nu - crisis: een staatscrisis, een cultuurcrisis en een crisis van de mens zelf. Dit boek van Jaspers vormde voor mij een belangrijke aanzet.

Mijn zoektocht naar omslagen in andere tijdsgewrichten zette mij in de jaren negentig van de vorige eeuw op het spoor van het *Fin de Siècle* en de *Belle Époque*. Ik las onder meer *Die Welt von Gestern* van Stefan Zweig en *La crise de l'esprit* van Paul Valéry, maar ook de Engelse vertaling van een werk van Bergson: *The Two Sources of Morality and Religion*. Bergson blijkt rond 1900 een gevierd en populair filosoof met een eigenaardig tijdsbegrip *durée*. Mijn belangstelling is gewekt om dit begrip verder te gaan uitdiepen. Is *durée* een antwoord op mijn achterliggende vragen? Kan de tijd inderdaad uit zijn voegen raken?

Daarnaast bestond er bij mij al langer de wens om me te verdiepen in de Franse filosofie die er in mijn academische opleiding nogal summier vanaf was gekomen. Omdat ik mij aanvankelijk in deze studie vooral richtte op Bergsons tijdgenoten, kwamen Franse filosofen in beeld die in Nederland niet erg bekend zijn, maar die het verdienen meer bestudeerd te worden: Jacques Chevalier, Gaston Bachelard, Jean Wahl, Gabriel Marcel, Vladimir

Jankélévitch en ook Léon Brunschvicg. Uitvoerig heb ik me in het begin van mijn denkproces met Paul Ricoeurs *Temps et Récit* beziggehouden, maar diens narratieve benadering bleek slechts zijdelings van belang voor mijn onderwerp. Ten slotte wees Gilles Deleuze, in het bijzonder zijn werk *Cinéma 2, L'image-temps*, mij op aspecten van het bergsonisme die mij verder hielpen. Het resultaat is het proefschrift dat thans voor u ligt.

Van de jaren dat ik aan dit proefschrift heb mogen werken, heb ik vier jaar twee dagen ondersteuning gehad van de Hanzehogeschool Groningen en de Academie voor Sociale Studies, waar ik als docent aan ben verbonden. Ik dank de hogeschool voor die faciliteiten die zij mij heeft geboden. Ik dank mijn collega's voor hun steun en belangstelling.

Mijn grote dank gaat uit naar mijn beide begeleiders in dit onderzoek. Prof. dr. Machiel Karskens van de Radboud Universiteit dank ik voor zijn enthousiaste en kundige commentaar op de door mij voorgelegde teksten en zijn grote kennis van de Franse traditie in de filosofie. De bijeenkomsten met hem gaven me steeds de energie en de stimulans om naast een drukke onderwijsbaan door te gaan. Prof. dr. Marli Huijjer dank ik voor haar ideeën en deskundigheid over het begrip tijd. Door haar werd ik me bewust van de discipline die nodig is om een proefschrift te schrijven.

Ik dank de collegafilosofen en promovendi van het HBO-promovendinetwerk van het lectoraat Filosofie en Beroepspraktijk van de Haagse Hogeschool voor de inspirerende bijeenkomsten en commentaren. In het bijzonder Bert Taken die ons vaak onderdak verschafte op de Rietveld Academie te Amsterdam. Ik dank Jan Bor die mij leerde Bergson kritisch en precies te lezen.

Ook de leden van het dispuut van de Alumni Vereniging Filosofie van de Rijksuniversiteit Groningen (Alfi) dank ik voor hun scherpe kritiek op eerste probeersels en hun welwillende suggesties.

Tenslotte heeft het schrijven van een proefschrift naast een baan in een non-filosofisch milieu een prijs die in de privésfeer wordt betaald. Daarom dank ik mijn vrienden die in de afgelopen jaren wellicht tekort zijn gekomen. En natuurlijk mijn geliefde, Margriet Jonkman, voor haar onvermoeide steun. Op de valreep heeft zij taalkundig nog de puntjes op de i gezet.

Nico Marsman
Groningen, mei 2014

Inhoudsopgave

Afkortingen en verwijzingen	13
Inleiding	15
0.1. Durée en discontinuïteit	15
0.2. Bergson, leven en werken	24
0.3. Bergsons Europese wereld rond 1900	30
0.4. Opbouw en afbakening van dit proefschrift	36
1 Durée: vier keer discontinu	39
1.1. Inleiding	39
1.2. Durée: herhaalde discontinuïteit	40
1.3. Durée: discontinuïteit door het verstand	44
1.4. Durée: discontinuïteit door het onvoorziene nieuwe	50
1.5. Durée: discontinuïteit door de overleving van het verleden	54
1.6. Samenhang	59
2 Duréereconstructie vanuit het antieke denken	63
2.1. Inleiding	63
2.2. Tijd als paradox: Zeno	66
2.3. Tijd als een bewegend beeld van de eeuwigheid: Plato	69
2.4. Tijd als getal: Aristoteles	73
2.5. Tijd door de ziel gemeten: Plotinus	79
2.6. Geschapen Tijd en eeuwigheid: Augustinus	89
2.7. Conclusie	92
3 Duréereconstructie vanuit de moderne filosofie tot 1900	96
3.1. Inleiding	96
3.2. Tijd als substantie, attribuut, modus en idee: Descartes, Spinoza, Leibniz en Berkeley	97
3.2.1. <i>Descartes</i>	98
3.2.2. <i>Spinoza</i>	99
3.2.3. <i>Leibniz</i>	103
3.2.4. <i>Berkeley</i>	104
3.3. Tijd als innerlijke inspanning: Maine de Biran	109

3.4.	Tijd als gewoonte: Ravaisson	112
3.5.	Tijd als intellectuele aanschouwing: Schelling	114
3.6.	Tijd als begrip in het neocriticisme: Renouvier	120
3.7.	Conclusie	125
4	Durée-reconstructie vanuit de psychofysica, de fenomenologie en het pragmatisme	127
4.1.	Inleiding	127
4.2.	Bergson en de psychofysici	131
4.3.	De fenomenologie van het innerlijk tijdsbewustzijn: Husserl	139
4.3.1	<i>De fenomenologie en het bergsonisme</i>	139
4.3.2.	<i>De fenomenologie van het geheugen</i>	145
4.3.3.	<i>De fenomenologie van de tijdshorizon</i>	149
4.3.4.	<i>De fenomenologie van de melodie</i>	151
4.4.	De pragmatische tijd als stream of consciousness: James	154
4.4.1	<i>Pluralisme versus monisme</i>	154
4.4.2	<i>De stream of thought</i>	157
4.5.	Een gebrek aan een levend heden: Lovejoy	162
4.6.	Conclusie	166
5	Durée, interval, vrijheid en onderbreking als discontinuïteit: Wahl en Hyppolite	168
5.1.	Inleiding	168
5.2.	Continuïteit en discontinuïteit in het bergsonisme: Wahl	170
5.2.1.	<i>Durée als discontinue niet-numerieke kwalitatieve veelvoudigheid</i>	172
5.2.2.	<i>Mentale synthese of het verschil als discontinuïteit</i>	181
5.2.3.	<i>Vrijheid en absoluut begin als discontinuïteit</i>	184
5.2.4.	<i>Causaliteit en vrijheidsact</i>	191
5.2.5.	<i>Slotbeschouwing</i>	194
5.3.	De breuk in het hart van de durée: Hyppolite	198
5.3.1.	<i>Het bergsoniaanse geheugen als dubbele beweging</i>	202
5.3.2.	<i>Contemplatie of handelen</i>	204
5.3.3.	<i>Negatie en onderbreking</i>	206
5.4.	Conclusie: discontinuïteit als kwalitatief verschil	208

6	Durée, interval en moment als discontinuïteit: Bachelard, Jankélévitch en Marcel	211
6.1.	Inleiding	211
6.2.	Kritiek op Bergsons epistemologie: Bachelard	212
6.2.1.	<i>Discontinuïteit, ritme en moment</i>	213
6.2.2.	<i>Geboorte als discontinuïteit en gewoonte als herhaling</i>	216
6.2.3.	<i>Handelen en discontinuïteit</i>	221
6.3.	Tijd als bijna niets: Jankélévitch	223
6.3.1.	<i>Tijd als discontinuïteit tussen niets en zijn</i>	224
6.3.2.	<i>Verveling, avontuur, angst en ernst als interval en ogenblik in de durée</i>	227
6.3.3.	<i>De muziek als kairos</i>	234
6.4.	Vernietigende tijd: Marcel	235
6.5.	Slotbeschouwing	240
7	Durée als tijdsplitsing, verschil en veelvoudigheid	244
7.1.	Inleiding	244
7.2.	Herinnering als sprong en verdubbeling	245
7.3.	Veelvoudigheid en verschil	252
7.4.	Heterogeniteit en discontinuïteit	254
7.5.	De psyche als durée die met zichzelf verschild	255
7.6.	Tijd asymmetrisch gesplitst	257
7.7.	Conclusie	263
8	Van tijdsplitsing naar crisis en terugkeer	265
8.1.	Inleiding	265
8.2.	Sprongen in de durée	266
8.3.	Syntheses van de tijd	270
8.4.	Aion en Chronos	273
8.5.	Gebeurtenis, herhaling en eeuwige terugkeer	276
8.6.	Onvoorziene nieuwheid	279
8.7.	Kairos in een crisis	283
8.8.	Conclusie	287
9	Melodie van de tijd: slotbeschouwing	291
9.1.	Discontinuïteit als verschil en verandering	293
9.2.	Discontinuïteit als klokkentijd	294
9.3.	Discontinuïteit als spanning tussen oneindige deelbaarheid en eeuwigheid	296
9.4.	Discontinuïteit als intrinsieke negativiteit	299

9.5	Discontinuïteit als onvoorziene nieuwheid	300
9.6	Discontinuïteit als keuze en splitsingsmoment	302
9.7	Discontinuïteit als toeval	305
9.8	Tot slot: de melodie van de tijd	307
	Literatuur	311
	Résumé	325
	Summary	332
	Curriculum Vitae	338

Inleiding

‘De blik die wij om ons heen werpen, van moment tot moment, begrijpt dus slechts de effecten van een veelvoudigheid aan herhalingen en innerlijke ontwikkelingen, effecten die juist daardoor discontinu zijn, en waarvan wij de continuïteit weer herstellen door de relatieve bewegingen die wij toeschrijven aan ‘dingen’ in de ruimte.’¹

HENRI BERGSON, *MATIÈRE ET MÉMOIRE*

0.1. *Durée* en discontinuïteit

Bergson noemt de filosoof een dommelende herder die naar zijn eigen leven als bewustzijnsstroom kijkt.² Een herder die in die stroom weliswaar van alles ziet drijven, maar geen onderscheid kan maken omdat hij anders wreed uit zijn absolute, intuïtieve hazeslaap wordt gehaald. Zodra hij uit zijn intuïtieve modus ontwaakt, zijn verstand gebruikt, en analytisch en relatief onderscheid maakt in de stroom, verloochent hij de continuïteit van de *durée*. Zijn verstand onderbreekt de temporaliteit waaraan alles onderhevig is. Dat is volgens Bergson een vergissing en een vermindering van de zuivere *durée*.

Bergson ziet *durée*³ zo verweven met elke werkelijkheid; het is zijn curieuze en niet onomstreden opvatting over tijd. Hij gebruikt *durée* in de betekenis van continue schepping, synthese of intuïtie van het geheel. *Durée* is geen homogene opeenvolging van ruimtelijk naast elkaar geplaatste tijdpunten. Ook valt zij niet uiteen in dimensies zoals verleden, heden of toekomst of in delen zoals momenten. Zij is absoluut en immanent. Zij is de kwintessens van Bergsons filosofie en vormt daarin de oorspronkelijke grond van de werkelijkheid.

Het doel van deze studie is te onderzoeken of hier niet sprake is van een vergissing. Ons bewuste leven duurt. Volgens Bergson is het een vergissing

¹ ‘Le regard que nous jetons autour de nous, de moment en moment, ne saisit donc que les effets d’une multitude de répétitions et d’évolutions intérieures, effets par là même discontinus, et dont nous rétablissons la continuité par les mouvements relatifs que nous attribuons à des « objets » dans l’espace’ (MM: 343).

² ‘La philosophie ne va-t-elle pas consister à se regarder simplement vivre, « comme un pâtre assoupi regarde l’eau couler’ (IM:1416).

³ In het vervolg van deze studie laat ik de bergsoniaanse term *durée* onvertaald omdat de Nederlandse vertaling *duur* zoals bekend ook andere connotaties heeft.

daar bij stil te staan en te proberen de reden daarvoor te verwoorden. Als we dat toch doen onderbreken of splitsen we de continuïteit van de *durée*. Alleen met een intuïtieve en plotselinge inspanning kunnen we ons opnieuw in de *durée* terugplaatsen.

In dit proefschrift onderzoek ik de discontinuïteiten van dit *durée*begrip door het historisch te reconstrueren en te analyseren hoe het in de loop van de Franse filosofie en ten slotte bij Deleuze een cruciale rol speelt. Continuïteit of continuering lijkt de essentie van Bergsons *durée*begrip. Ik vermoed dat daarin discontinuïteit een grote rol speelt, omdat ik ervan overtuigd ben dat de werkelijkheid niet alleen bestaat als continuïteit die geheel woordloos en intuïtief doordringt, maar zich ook voordoet als een bewustzijnsstroom waarin temporeel kwalitatieve discontinuïteiten of verschillen worden opgemerkt. Die onmiddellijke ervaring van de werkelijkheid als *durée* is geen onzegbare intuïtie, maar een bewuste reflectie op de stroom gebeurtenissen van het leven.

Ik sta niet alleen in dit oordeel. Diverse auteurs wijzen op deze kwestie. Zo attendeert Gilles Deleuze (1966, p. 53), als moderne bergsonadept, ons op discontinuïteit in de *durée* in Bergsons tweede werk *Matière et mémoire*. Bergson (MM: 369) schrijft daar dat we ons altijd op slag (*d'emblée*) in het verleden verplaatsen. Hoe is dat mogelijk als *durée* uitsluitend continuïteit is? De Engelse hedendaagse denker John Mullarkey (1999a, p. 136) wijst erop dat Bergsons opvatting over absolute nieuwheid het geheugen onmogelijk maakt, terwijl dat juist fundamenteel is voor de continuïteit van de *durée*.

Bergson meent dat wij de dynamische temporele werkelijkheid alleen intuïtief en van binnenuit kunnen kennen. Wanneer we de werkelijkheid als statisch intellectueel en conceptueel vastleggen, dan ontkennen we de rol van de *durée* en zetten we de tijd stil. Het wetenschappelijke kennen verschaft daarom maar een beperkt deel van de werkelijkheid (Lee, 1959, p. 560). Het filosofische kennen volgens Bergson pretendeert daarentegen intuïtief en op basis van gevoel de dynamische, continue onmiddellijke werkelijkheid te bereiken. De ene kenwijze kijkt van buiten, de andere van binnenuit naar de werkelijkheid; de ene begrijpt dode materie, de andere levende; de ene materialiseert, kwantificeert en mechaniseert dingen, de andere is spiritueel, kwalitatief en ervaart vrijheid (Lee, 1959, p. 49).

De dynamische werkelijkheid kunnen we volgens Bergson niet begrijpen door er van buitenaf begrippen aan toe te kennen, omdat dat ingrijpt

1 Durée: vier keer discontinu

*'Een filosoof die deze naam waardig is, heeft nooit meer dan één ding gezegd; dan nog heeft hij eerder geprobeerd het te zeggen dan dat hij het werkelijk gezegd heeft.'*¹

HENRI BERGSON, *L'INTUITION PHILOSOPHIQUE*

1.1. Inleiding

Durée maakt als tijdsbegrip in de werken van Bergson een ontwikkeling door die resulteert in een viertal betekenissen. Bor (1990, p. 32) somt ze op in zijn proefschrift *Bergson en de onmiddellijke ervaring*. Durée is:

1. dynamische continuïteit;
2. opeenvolging;
3. heterogeniteit en
4. overleven van het verleden (*survivance du passé*).

Deze vier betekenissen zijn niet los te zien van Bergsons intuïtieve filosofische methode. In dit hoofdstuk onderzoek ik in hoeverre discontinuïteit in de ervaring van de tijd in elk van deze betekenissen een rol speelt. Ik gebruik daarbij discontinuïteit in de zin van 'onderbreken' en als contrast-begrip voor de durée.

Bergson (PM:1272) stelt dat durée als tijdstroom werkelijk is en vanuit haar onmiddellijkheid intuïtief kan worden begrepen. Het is het zien van de geest door de geest (PM:1273). Het is niet een 'kijken naar' als blik. De stroom of durée is de realiteit zelf inclusief de blik, die alleen is te overstijgen door de intuïtie (Worms, 2010b, p. 249). Intuïtief betekent zonder tussenkomst van het verstand. Bergson wil het verstand buiten de deur houden omdat deze de dingen in de bewustzijnsstroom stopt om te analyseren. Maar hoe kan het verstand buiten de deur worden gehouden? En hoe kan er in het bewustzijn worden geschakeld van intuïtie naar verstand en terug?

Volgens Bergson vallen de filosofische intuïtie, de methode van onderzoek en de durée als voorwerp van onderzoek samen. Ze zijn versmolten tot één bewustzijn van de werkelijke tijd (Bor, 1990, p. 28). De durée kan

¹ 'Un philosophe digne de ce nom n'a jamais dit qu'une seule chose: encore a-t-il plutôt cherché à la dire qu'il ne l'a dite véritablement' (PM:1350). Zie ook Bor, J. (2005). *Op de grens van het denken*. Amsterdam: Bert Bakker, p.188.

als versmolten worden gedacht door de reële tijd in de opeenvolging en in het voortduren van de eigen bewustzijnstoestanden te ervaren (Bor, 1990, p. 30). Bewustzijnstoestanden zijn bij Bergson onderscheidbaar, in zoverre ze door de taal in begrippen worden uitgedrukt, maar ze zetten zich ook zwijgend in elkaar voort. De overgangen tussen de bewustzijnstoestanden zijn alleen talig als gedachte of uiting herkenbaar.

Maar de *durée* als continue bewustzijnsstroom vormt geen amorfe achtergrond van het bestaan. Een bewustzijn is niet passief als een dommelende herder (zie paragraaf 0.1), maar wisselt op elk moment in de *durée* van passieve contemplatie naar actieve zelfreflectie en creatieve intuïtie. *Durée* maakt immanent onderdeel uit van zelfreflectie. De act van de geest om zichzelf te aanschouwen is een onderscheid dat naar mijn mening bewust in de tijdstroom wordt gemaakt, geïsoleerd en geïdentificeerd. Door dat onderscheid wordt de tijdstroom onderbroken al is het maar voor even. Is deze temporele discontinuïteit als mentale verandering nu wel of niet onder woorden te brengen of alleen intuïtief te beschouwen?

Daarnaast is de plaats van het verstand als bewustzijnstoestand cruciaal. Kan dat zich boven of buiten de temporaliteit van de stroom begeven? De filosoof leeft zijn leven niet alleen dommelend en intuïtief. De act van de filosoof om op enig moment in de tijdstroom zijn verstand te gebruiken, met anderen in gesprek te raken of zich sociaal op te stellen, valt ook in de *durée* zelf en niet slechts daarbuiten. Er bestaat geen metafysische beschouwing onafhankelijk van de *durée*.

In de volgende paragraaf ga ik in op de *durée* in de betekenis van dynamische continuïteit. De precieze aard ervan (*splitsing*, *sprong*, *fissure*) komt verderop in dit proefschrift aan de orde.

1.2. *Durée*: herhaalde discontinuïteit

Durée als dynamische continuïteit van het onmiddellijke bewustzijn moeten we volgens Bergson niet zien als een reeks discontinue toestanden, maar als een voortgang van niet-onderscheiden toestanden. Het is de tijd zoals we die ervaren en die soms wordt omschreven als geleefde tijd (*temps vécu*).

In *Évolution Créatrice* illustreert Bergson (EC:507) de geleefde tijd aan de hand van ontwikkelingsfasen zoals het proces van verouderen. Ieder individu ontwikkelt zich van embryo tot compleet individu overeenkomstig bepaalde ontwikkelingsfasen. Voor elke fase geldt een bepaalde periode, maar dat is volgens Bergson onjuist, omdat er sprake is van een diepere oorzaak, het *élan vital*, dat zorgt voor een ononderbroken continuïteit in de ontwikkeling. Het lukt niet alle opeenvolgende aspecten van die verandering te noteren, omdat de verandering continu is en nooit stopt. De groeiacht